

Materiały
edukacyjne
do wystawy
elementarnej

OPERACJA POLSKA NKWD 1937-1938

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

OPERACJA POLSKA NKWD 1937–1938

Materiały edukacyjne

do wystawy elementarnej Instytutu Pamięci Narodowej
przeznaczone dla uczniów szkół ponadpodstawowych oraz nauczycieli

Wydawnictwo przygotowane przez Instytut Pamięci Narodowej-
Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Biuro Edukacji Narodowej

Autorzy wystawy: dr Bożena Witowicz

Konsultacja wystawy: Paweł Zielony, Sergiusz Kazimierczuk

Recenzja merytoryczna wystawy: Anna Zechenter, dr hab. Filip Musiał

Koncepcja graficzna serii: Aleksandra Kaiper-Miszulowicz

Opracowanie graficzne wystawy: Szymon Węglowski

Moduł edukacyjny: Sergiusz Kazimierczuk

Strefa edukacji: Sergiusz Kazimierczuk

Recenzja materiału edukacyjnego: dr Zofia Fenrych

Fotografie i dokumenty ze zbiorów: Ośrodka Karta, Centrum Naukowo-
-Informacyjnego „Memorial” w Moskwie, Centrum Naukowo-
-Informacyjnego „Memorial” w Petersburgu, Narodowego Archiwum Holandii,
Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy,
Państwowego Archiwum Obwodowego w Chmielnickim, Państwowego
Archiwum Obwodowego w Odessie, Muzeum Katyńskiego, Marii
Zajjnczkowskiej, Piotra Hlebowicza, Stefana Kuriaty

Na okładce: Róża Rappel, fałszywie oskarżona o udział w kontrrewolucyjnej
organizacji terrorystycznej, rozstrzelana 10 września 1937 r.

Fot. Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.

Projekt graficzny i skład na bazie layoutu wystaw elementarnych:
Katarzyna Kowalska

Redakcja: dr Ewa Dulna-Rak

© Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi
Polskiemu

Warszawa 2021

ISBN 978-83-8229-315-9

SPIS TREŚCI

- 5 Wystawy elementarne Instytutu Pamięci Narodowej
- 6 Wskazówki, jak korzystać z materiałów edukacyjnych do wystawy elementarnej IPN
- 7 Polacy w ZSRS
- 11 Polacy jako zagrożenie dla ZSRS
- 13 Wielki Terror 1937–1938
- 17 Rozkaz nr 00485
- 20 Oskarżenia
- 22 Śledztwa
- 24 Losy ofiar. Cezar Piotrowski
- 27 Wyroki
- 31 Losy ofiar. Zofia Witkowska-Landa
- 32 Rozkaz nr 00486
- 36 Losy ofiar. Kazimiera Nowakowska
- 37 Zakończenie operacji polskiej NKWD
- 40 Miejsca pamięci
- 43 Operacja polska NKWD w liczbach
- 44 Kalendarium
- 45 Moduł edukacyjny
- 50 Praca z tekstem źródłowym
- 57 Tematy esejów
- 58 Wybrana bibliografia
- 59 Polecamy

▲ Róża Rappel, fałszywie oskarżona o udział w kontrrewolucyjnej organizacji terrorystycznej, rozstrzelana 10 września 1937 r.
Fot. Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.

Wystawy elementarne Instytutu Pamięci Narodowej

Kilka słów o projekcie

Wystawy elementarne są projektem edukacyjnym IPN, którego celem jest wsparcie osób zajmujących się edukacją historyczną materiałami prezentującymi podstawowe tematy z historii Polski XX w. Nasze wystawy omawiają wybrane zagadnienia, bazując na aktualnym stanie badań naukowych i wypełniając lukę w treściach dotyczących najważniejszych wydarzeń historycznych. Składają się z kilkunastu plansz ogólnodostępnych dla potencjalnych użytkowników dzięki umieszczeniu ich na stronie internetowej (ipn.gov.pl, zakładka: Edukacja) w postaci pliku o jakości odpowiedniej do wydrukowania bądź wykorzystania w wersji cyfrowej. Wystawy tworzone są na podstawie rozpoznawalnej szaty graficznej, dlatego stanowią jednolitą bazę pomocy edukacyjnych.

Jednym z tematów opracowanych w ramach wystaw elementarnych jest operacja polska NKWD w latach 1937–1938 w ZSRS.

Operacja polska NKWD polegała na masowych represjach wymierzonych w Polaków w Związku Sowieckim. Na mocy rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., wydanego przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa, pod zarzutem rzekomej przynależności do Polskiej Organizacji Wojskowej, prowadzącej działalność szpiegowsko-wywrotową na rzecz Polski, represjonowano nie mniej niż 139 835 osób, z czego zamordowano – najczęściej strzałem w tył głowy – nie mniej niż 111 091.

Dodatkowo na podstawie rozkazu nr 00486 z 15 sierpnia 1937 r., wydanego również przez Nikołaja Jeżowa, represjom poddano żony i dzieci skazanych „zdrajców Ojczyzny”.

Elementem wzbogacającym poszczególne plansze są udostępnione Państwu materiały edukacyjne, w których oprócz broszurowej wersji ekspozycji znajdują się propozycje ułatwiające zaplanowanie samodzielnej lekcji poświęconej tej tematyce. Broszura została wzbogacona o aparat dydaktyczny w postaci tekstów źródłowych, ćwiczeń i proponowanych tematów esejów, które można wykorzystać w pracy z młodzieżą.

Wskazówki, jak korzystać z materiałów edukacyjnych do wystawy elementarnej IPN

- ▶ Warto zwrócić uwagę na części składowe materiałów edukacyjnych, co znacznie ułatwi Państwu pracę i pozwoli zmaksymalizować rezultaty.
- ▶ Broszura zawiera całą wystawę elementarną, czyli 15 plansz, z tytułami odnoszącymi się do przedstawianego zagadnienia.
- ▶ Zaproponowany materiał historyczny nie różnicuje treści przeznaczonych do prezentacji w klasach szkoły podstawowej i klasach szkoły ponadpodstawowej.
- ▶ Po każdej planszy jest umieszczony moduł „Strefa edukacji”, pozwalający na łatwiejsze przygotowanie się do omówienia tej części wystawy. Moduł „Zwróć uwagę na” umożliwia uporządkowanie toku narracji według najważniejszych zagadnień, odnosi się bowiem do tekstu wystawy i materiału ikonograficznego. Natomiast moduł „Czy wiesz, że” pozwala na rozszerzenie i wzbogacenie informacji bez konieczności korzystania z dodatkowych opracowań.
- ▶ Ostatnia plansza wystawy zawiera bilans wydarzeń, przedstawiający w ujęciu statystycznym fakty historyczne. Moduł został rozbudowany o kalendarium wydarzeń z lat 1937–1938 dotyczące operacji NKWD skierowanej przeciwko Polakom w ZSRS.
- ▶ Na końcu został umieszczony moduł edukacyjny, stanowiący propozycję rekapitulacji materiału prezentowanego na wystawie. Składa się on z ćwiczeń dla ucznia, o zróżnicowanym stopniu trudności i gotowych do wykorzystania w trakcie zajęć edukacyjnych. Dla uczniów szkół ponadpodstawowych przygotowano kilka tematów esejów oraz ćwiczenia obejmujące pracę z tekstami źródłowymi.
- ▶ W materiałach edukacyjnych zamieszczono również spis najnowszych publikacji poświęconych tematyce operacji polskiej NKWD oraz materiały edukacyjne i popularyzatorskie, które można znaleźć w internecie, a także tytuły wystaw oraz adresy portali tematycznych.

Powodzenia!

POLACY W ZSRS

▲ Polska społeczność ze wsi Jabłonne pod Dołbyszem w Ukraińskiej SRS. Mężczyźni z tej wioski zostali wymordowani przez NKWD podczas operacji polskiej, a większość kobiet z dziećmi deportowano. Fot. ze zbiorów Marii Zajjczkowskiej.

Po podpisaniu 18 marca 1921 r. traktatu ryskiego, kończącego wojnę polsko-bolszewicką w ZSRS pozostało około 1,2–1,5 mln Polaków, z czego około 60% na Ukrainie, 20% na Białorusi, reszta w innych regionach kraju. Początkowo władze przyznały im względną autonomię. Jednak opór Polaków przed kolektywizacją i ateizacją spowodował, że eksperyment zakończył się porażką – polskie rejony zostały zlikwidowane, a władze zaczęły stosować represje.

▲ W Związku Sowieckim istniały dwa polskie okręgi narodowościowe: od 1925 r. tzw. Marchlewszczyzna w Ukrainiejskiej SRS oraz od 1932 r. tzw. Dzierżyńszczyzna w Białoruskiej SRS. Miały być one zalążkiem przyszłej Polskiej Republiki Rad i przygotować dla niej komunistyczne kadry.

▲ Polskojęzyczna gazeta „Orka”, Mińsk, 14 lipca 1929 r. Ze zbiorów ks. Romana Dzwonkowskiego SAC.

STREFA EDUKACJI

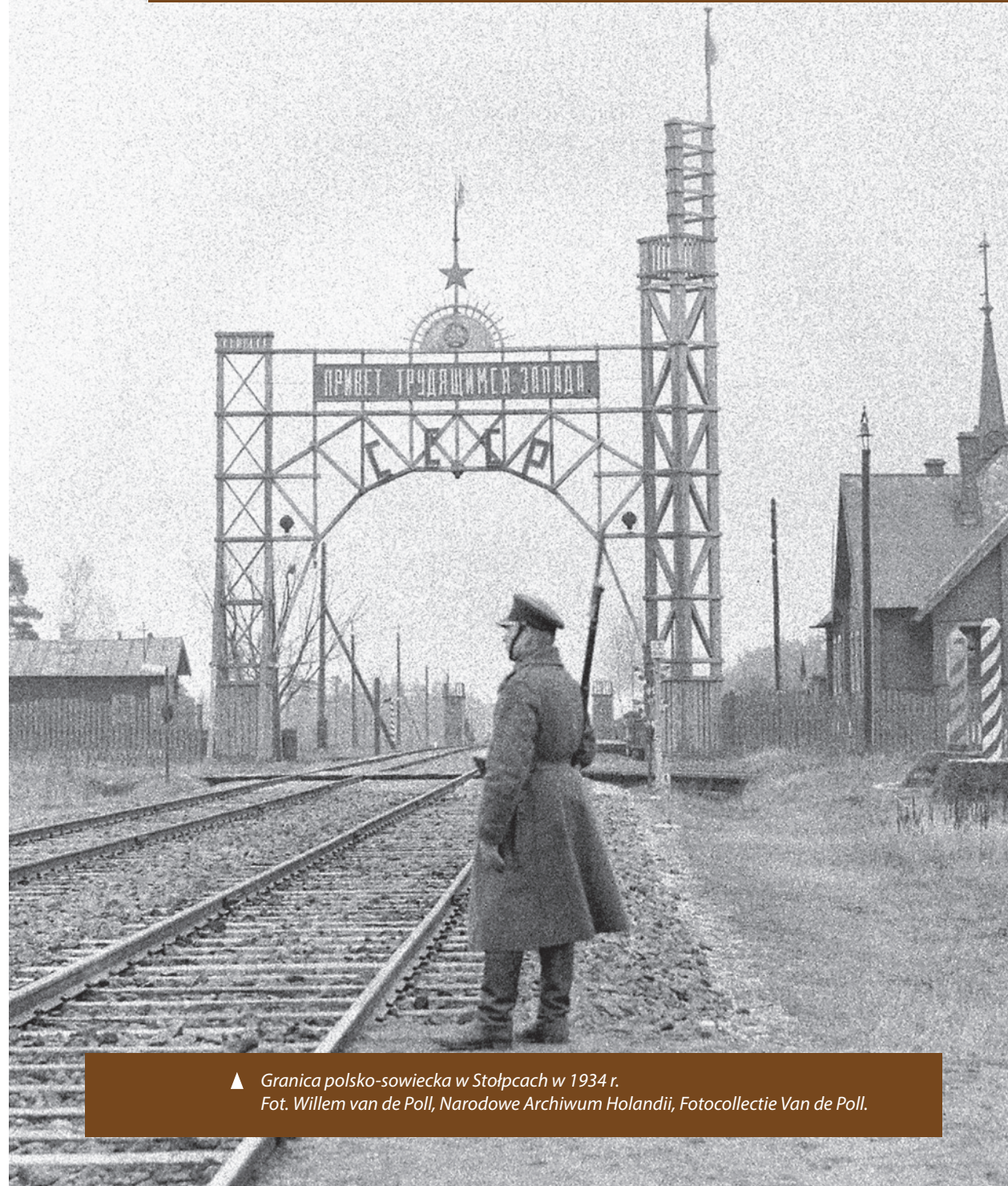
Zwróć uwagę na...

- ▶ liczbę Polaków pozostałych w Związku Sowieckim po 1921 r.;
- ▶ rejony osiedlenia Polaków w ZSRS;
- ▶ sytuację ludności polskiej w ZSRS.

Czy wiesz, że...

- ▶ Traktat ryski (lub inaczej pokój ryski) to traktat pokojowy między Polską a Rosją i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką, podpisany w Rydze 18 marca 1921 r.
- ▶ Traktat zakończył wojnę polsko-bolszewicką z lat 1919–1920 i ustalał przebieg granic między państwami.
- ▶ Traktat określił m.in. losy ludności polskiej znajdującej się na terytorium kontrolowanym przez bolszewików. O obywatelstwo polskie mogły się starać osoby, które ukończyły 18. rok życia i 1 sierpnia 1919 r. były zameldowane na terenie dawnego Królestwa Polskiego. Do Polski mogli wyjechać również potomkowie powstańców zesłanych w latach 1830–1865 oraz wszyscy, którzy mogli udowodnić, że są nie dalej niż w trzecim pokoleniu potomkami osób, które stałe zamieszkiwały na terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Jednak władze sowieckie utrudniały wyjazdy osób cywilnych do Polski i pod pretekstem braku zgłoszeń ogłosiły w styczniu 1923 r. zakończenie akcji repatriacyjnej. Na terenie Związku Sowieckiego zostało 1,2–1,5 mln osób pochodzenia polskiego, wśród nich przeważała ludność wiejska oraz potomkowie drobnej szlachty. Równocześnie do ZSRS przybywali emigranci polityczni – komuniści polscy.
- ▶ W latach 1925–1937 istniały w ZSRS polskie okręgi narodowe: od 1925 r. Polski Rejon Narodowy im. Juliana Marchlewskiego (na sowieckiej Ukrainie), od 1932 r. Polski Rejon Narodowy im. Feliksa Dzierżyńskiego (na sowieckiej Białorusi). Władze sowieckie postanowiły wykorzystać miejscowych Polaków w celach propagandowych przeciwko II Rzeczypospolitej. Chciały pokazać, że możliwe jest utworzenie Polski komunistycznej na bazie robotników i chłopów. Rejony polskie miały być jej zarzewiem.
- ▶ W obu rejonach jako urzędowy obowiązywał język polski. Wydawano tam polskojęzyczną prasę i książki. Jednak Polacy stawiali znaczny opór ateizacji oraz kolektywizacji rolnictwa, nie zgadzali się na wcielanie swoich gospodarstw rolnych do kolchozów. W połowie lat trzydziestych XX w. uznano eksperyment za nieudany i rozwiązano oba rejony (Marchlewszczyznę w 1935 r., dwa lata później – Dzierżyńszczyznę).

POLACY JAKO ZAGROŻENIE DLA ZSRS

▲ Granica polsko-sowiecka w Stołpcach w 1934 r.
Fot. Willem van de Poll, Narodowe Archiwum Holandii, Fotocollectie Van de Poll.

Klęska w wojnie polsko-bolszewickiej zmusiła Sowietów do odroczenia planów narzucenia Polsce komunizmu. Stalin uważał Polskę za głównego wroga na Zachodzie, a Polaków w ZSRS za „element niepewny”, zwłaszcza tych z terenów graniczących z II RP. Obawiano się polskiej interwencji zbrojnej, mającej jakoby na celu oderwanie Ukrainiejskiej SRS oraz Białoruskiej SRS od ZSRS i przyłączenie ich do Polski. Aby zapobiec wykorzystaniu tamtejszych Polaków jako obcej agentury, NKWD przystąpiło do ich deportacji w odległe rejony kraju.

STREFA EDUKACJI

Zwróć uwagę na...

- ▶ miejsca, w które zsyłano Polaków w latach trzydziestych XX w.;
- ▶ fotografię obrazującą, w jakich warunkach żyli Polacy zesłani w latach trzydziestych XX w.

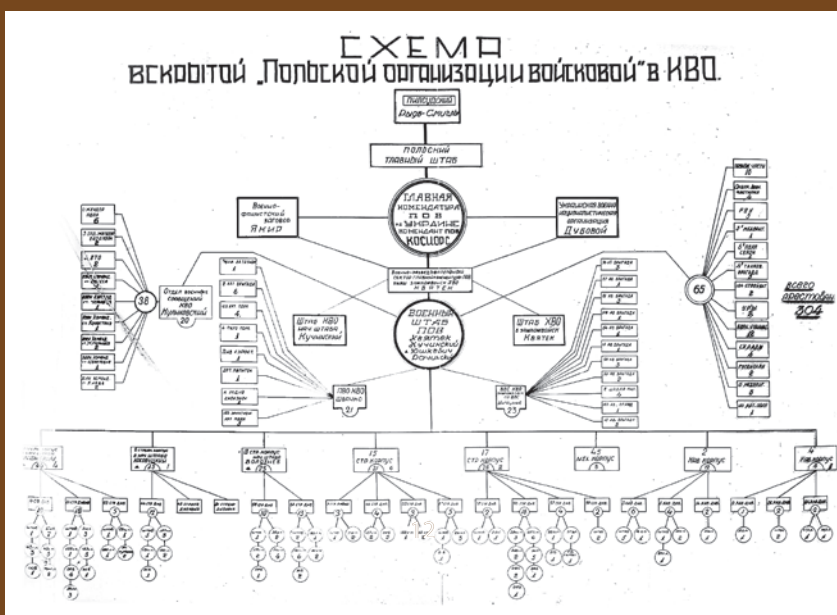
Czy wiesz, że...

- ▶ Mniejszość polska mieszkająca przy granicy państwowej została potraktowana jako piąta kolumna, która może zagrozić państwu sowieckiemu w wypadku wybuchu wojny. Polaków uznano za wrogów systemu i represjonowano ich tylko i wyłącznie na podstawie kryterium pochodzenia narodowego. Niejednokrotnie powodem aresztowania było choćby legitymowanie się polskobrzmiącym nazwiskiem.
- ▶ Przyjmuje się, że przed II wojną światową deportowano około 60–70 tys. Polaków. Szacunki nie są jednak dokładne, gdyż NKWD zapisywał liczbę rodzin, a nie osób.

▼ Schemat rozpracowanej przez NKWD, nieistniejącej, bo rozwiązanej przez Józefa Piłsudskiego w 1918 r., Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), – „wskrzeszony” propagandowo w ZSRS do rozprawy z Polakami, 1937 r. Fot. Wydzielone Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy.

▲ Polska rodzina na zesłaniu w Kazachstanie, 1936 r. Fot. ze zbiorów Piotra Hlebowicza.

WIELKI TERROR W ZSRS

▲ Oddział egzekucyjny NKWD, okolice Dołbysza w Ukraińskiej SRS.
Fot. ze zbiorów Stefana Kuriaty.

Wielkim Terrorem nazywa się skumulowane w latach 1937–1938 represje klasowe, polityczne i narodowościowe wobec obywateli ZSRS, mające na celu eliminację resztek „wrogów władzy sowieckiej”. Należała do nich operacja polska przeprowadzona na mocy rozkazu operacyjnego nr 00485 wydanego w dniu 11 sierpnia 1937 r. przez szefa NKWD Nikołaja Jeżowa. Operacja polska NKWD była największą sowiecką akcją skierowaną przeciwko jednej narodowości.

▲ Architekci Wielkiego Terroru, w tym operacji polskiej: Nikołaj Jeżow, w latach 1936–1938 szef NKWD ZSRS (z prawej), i Józef Stalin spacerują nad kanałem Wołga-Don.
Fot. domena publiczna.

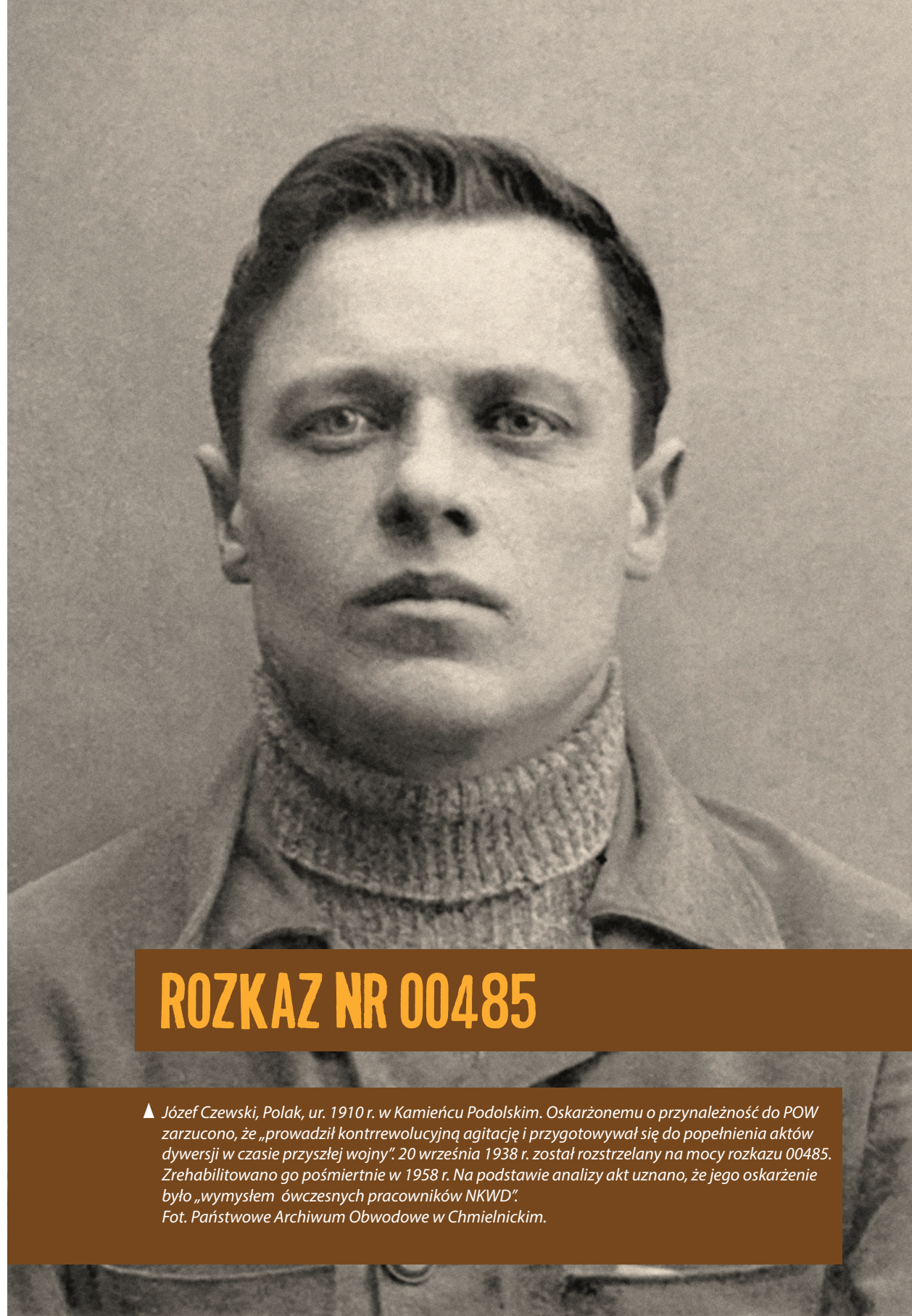
STREFA EDUKACJI

Zwróć uwagę na...

- ▶ osoby odpowiedzialne za rozpętanie Wielkiego Terroru w ZSRS w latach 1937–1938.

Czy wiesz, że...

- ▶ Po przeprowadzeniu czystki i pozbyciu się konkurentów w partii bolszewickiej Józef Stalin, przygotowując się do potencjalnej wojny, zdecydował się na wprowadzenie masowego terroru, który miał objąć wszystkie grupy społeczne w Związku Sowieckim, w tym struktury aparatu państwowego i partyjnego.
- ▶ 30 lipca 1937 r. ludowy komisarz bezpieczeństwa publicznego ZSRS Nikołaj Jeżow wydał tajny rozkaz NKWD nr 00447, który był podstawą represjonowania setek tysięcy ludzi jako „elementów antysowieckich”. Na bazie szacunkowych danych opracowanych przez regionalne oddziały NKWD ustalono pewnego rodzaju limity, czyli liczbę osób w poszczególnych republikach, krajach i obwodach ZSRS przeznaczonych do rozstrzelania lub osadzenia w obozach pracy przymusowej (łagrach). W wyniku tego rozkazu od sierpnia 1937 do listopada 1938 r. wydano łącznie ponad 380 tys. wyroków śmierci.
- ▶ W czasie kolejnych faz Wielkiego Terroru represje objęły wszystkie grupy społeczne podejrzewane o brak lojalności względem przywódcy ZSRS Józefa Stalina i członków partii komunistycznej. Następnym celem represji stały się zamieszkujące ZSRS mniejszości narodowe, w tym Polacy. Jak formułowano to w dokumentach Biura Politycznego i NKWD, chodziło o likwidację „bazy szpiegowskiej obcych wywiadów na terytorium ZSRS”.

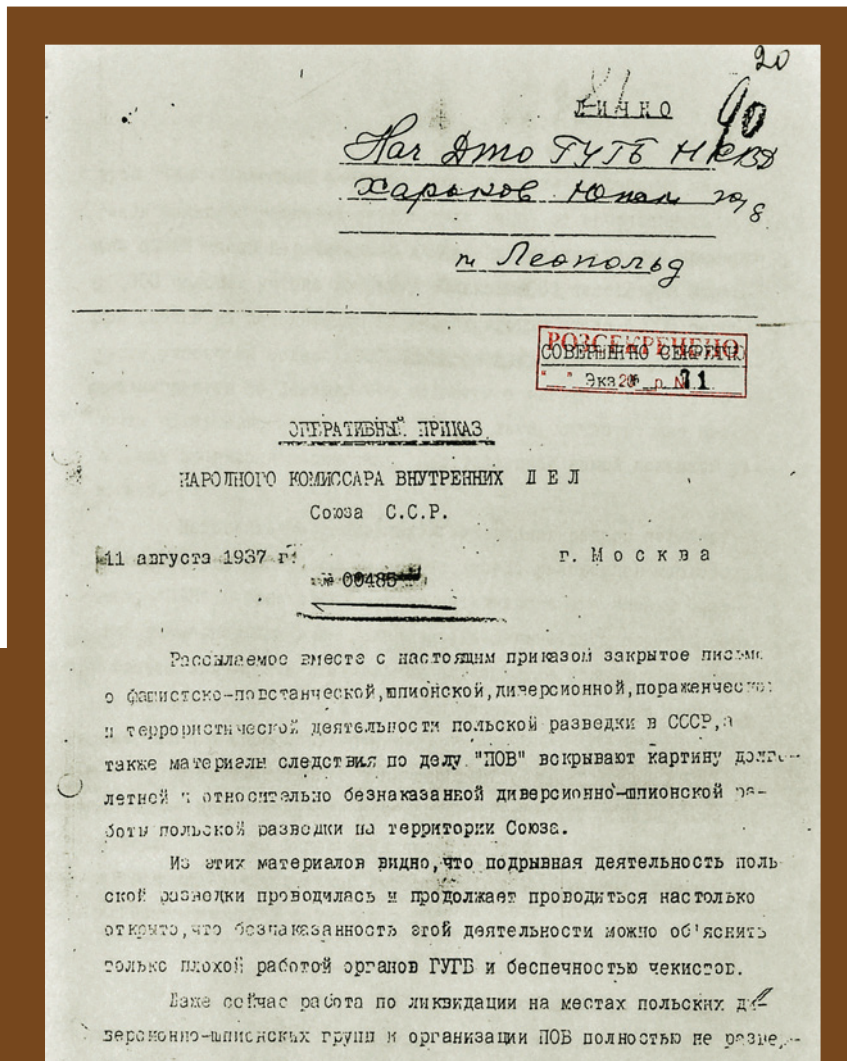

ROZKAZ NR 00485

- ▲ Józef Czewski, Polak, ur. 1910 r. w Kamieńcu Podolskim. Oskarżonemu o przynależność do POW zarzucono, że „prowadził kontrrewolucyjną agitację i przygotowywał się do popełnienia aktów dywersji w czasie przyszłej wojny”. 20 września 1938 r. został rozstrzelany na mocy rozkazu 00485. Zrehabilitowano go pośmiertnie w 1958 r. Na podstawie analizy akt uznano, że jego oskarżenie było „wymysłem ówczesnych pracowników NKWD”.
Fot. Państwowe Archiwum Obwodowe w Chmielnickim.

**„Bardzo dobrze!
Wykopujcie dalej i usuwajcie ten polski brud!”
Józef Stalin, 1937 r.**

Posłuszni rozkazowi nr 00485 pracownicy NKWD szukali swoich przyszłych ofiar w całym ZSRS: w Moskwie, na Ukrainie, Syberii, Uralu, Kaukazie... Identyfikowali je na podstawie polsko brzmiących nazwisk w książkach telefonicznych, zakładach pracy, na listach meldunkowych, po miejscu urodzenia w Polsce bez względu na narodowość. Śledczy wypełniali rozkaz gorliwie, w obawie, że za zbytnią łagodność sami zostaną uznani za wrogów. Za represjonowanie Polaków otrzymywali nagrody.

▲ Pierwsza strona rozkazu nr 00485 podpisanego przez Nikołaja Jeżowa, ludowego komisarza spraw wewnętrznych. Rozkaz rozpoczął operację polską NKWD 11 sierpnia 1937 r. Fot. domena publiczna.

STREFA EDUKACJI

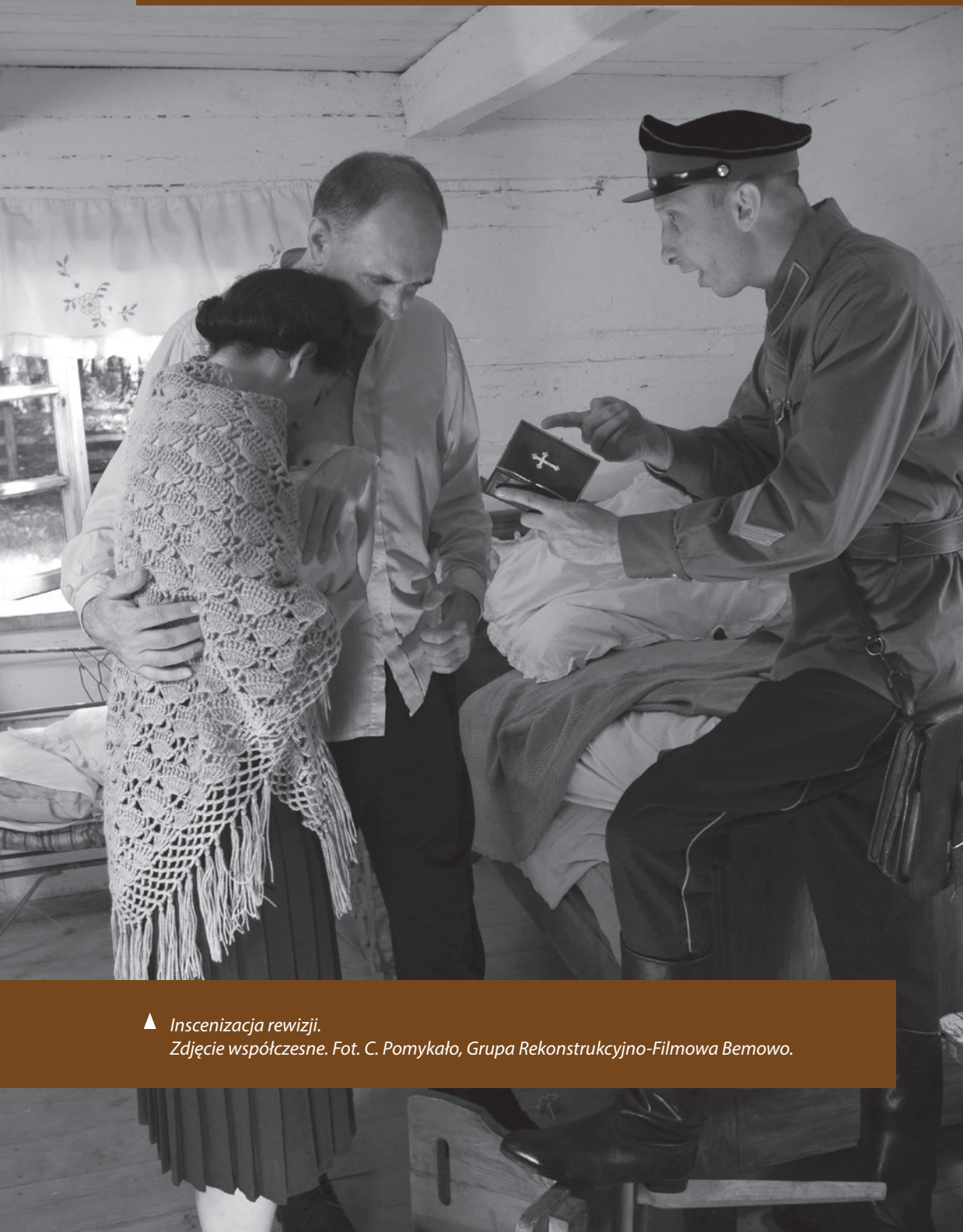
Zwróć uwagę na...

- ▶ sposób działania funkcjonariuszy NKWD;
- ▶ rodzaje kategorii przewidzianych w rozkazie NKWD nr 00485 wobec podejrzanych.

Czy wiesz, że...

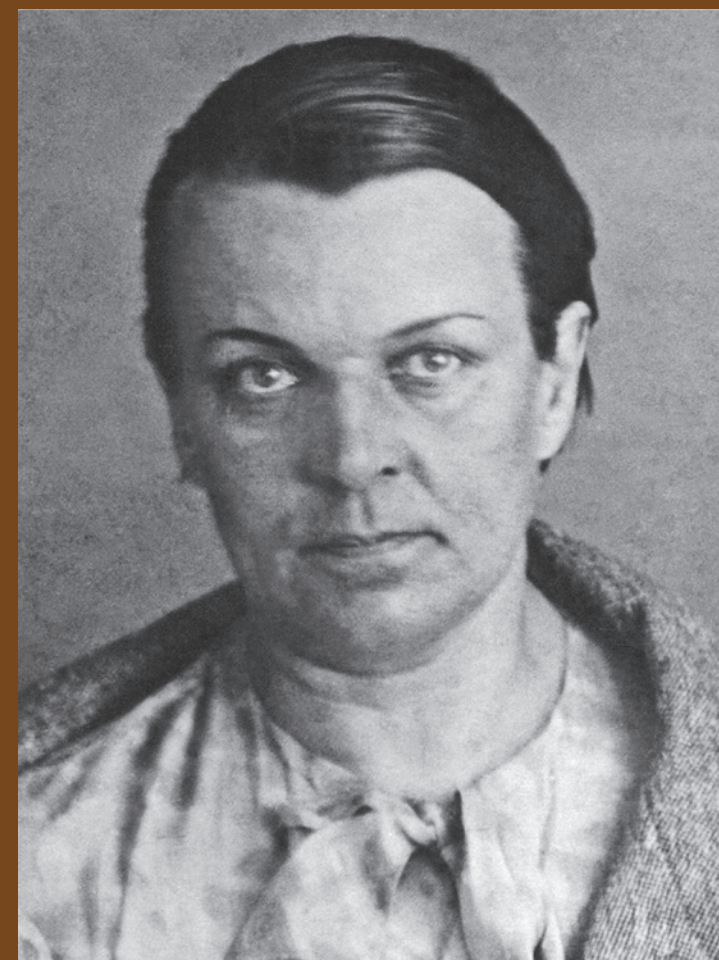
- ▶ Operacja polska nie była jedyną operacją narodowościową w ZSRS w latach 1937–1938. Represje dotknęły także zamieszkujących w ZSRS Niemców, Finów, Łotyszy, Greków, Bułgarów, Chińczyków, Koreańczyków i przedstawicieli innych mniejszości narodowych. Czystki narodowe w ZSRS pochłonęły niemal 250 tys. istnień ludzkich.
- ▶ Jednak właśnie Polacy ucierpieli w latach 1937–1938 znacznie bardziej niż pozostałe grupy narodowe.
- ▶ Rozkaz nr 00485 zradycyzował terror w ZSRS. Cała ludność polska zamieszkująca teren Związku Sowieckiego została uznana za wroga państwa sowieckiego.
- ▶ Operacja polska odznaczała się wyjątkową skalą represji, a także brutalnością i surowością. Odsetek skazanych na karę śmierci był najwyższy i wynosił 80 proc. Straceni Polacy stanowili 44,9 proc. ofiar wszystkich operacji narodowościowych.
- ▶ Polaków oskarżono m.in. o działalność szpiegowską, terrorystyczną, dywersję, przynależność do organizacji kontrrewolucyjnej i nacjonalistycznej oraz o agitację antysowiecką.
- ▶ Decyzje w sprawach osób aresztowanych w trakcie operacji polskiej oraz innych operacji narodowościowych miały charakter pozasądowy i były podejmowane pod nieobecność oskarżonego przez Komisję NKWD oraz prokuratora ZSRS. Operacja polska stała się wzorcem dla wszystkich operacji narodowościowych NKWD. To w rozkazie o numerze 00485 po raz pierwszy określono tryb oraz mechanizm rozpraw pozasądowych (N. Pietrow, *Operacja polska w kontekście Wielkiego Terroru lat 1937–1938*).

OSKARŻENIA

▲ Inscenizacja rewizji.
Zdjęcie współczesne. Fot. C. Pomykało, Grupa Rekonstrukcyjno-Filmowa Bemowo.

Zgodnie z rozkazem NKWD nr 00485 aresztowanym stawiano m.in. zarzut przynależności do fikcyjnej POW i antysowieckich partii politycznych. Do kategorii podejrzanych należała też „najaktywniejsza część lokalnego antysowieckiego elementu nacjonalistycznego z polskich rejonów”. Zwłaszcza ta ostatnia, bardzo pojemna kategoria pozwalała na szerokie zastosowanie represji. Polaków obwiniano o „działalność kontrrewolucyjną”, taką jak szpiegostwo na rzecz Polski, werbowanie agentów, dywersja i sabotaż.

▲ Agnieszka Radecka-Wantke, ur. 24 sierpnia 1894 r. w Warszawie, gospodyni domowa. Aresztowana 17 maja 1937 r., rozstrzelana 21 sierpnia 1937 r.
Fot. Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.

ŚLEDZTWA

▲ Inscenizacja przesłuchania.
Zdjęcie współczesne. Fot. C. Pomykało, Grupa Rekonstrukcyjno-Filmowa Bemowo.

Śledczym NKWD wystarczyło samo podejrzenie, które wyolbrzymiano. Polaków można było postawić w stan oskarżenia za wrogą działalność. Protokoły przesłuchań fałszowano, co uzasadniano tym, iż „i tak wiadomo, że aresztowany nie mówi wszystkiego, a to, czego on nie powie, powinien dopowiedzieć śledczy”. Do zeznań aresztowanych notorycznie dopisywano słowa, których nie wypowiedzieli. Dopuszczalne było stosowanie „fizycznych środków nacisku”, by wydobyć zeznania. Fałszywe samooskarżenia pod wpływem tortur stawały się pełnoprawnym dowodem winy.

▲ Izolator NKWD w twierdzy Rabati w Achalcycze w Gruzji, gdzie więziono ofiary operacji polskiej. Fot. Stanisław Koller.

CEZAR PIOTROWSKI

Zdjęcie legitymacyjne Cezara Piotrowskiego.
Fot. Państwowe Archiwum Obwodowe w Chmielnickim.

„Przyznaję się do mojej kontrrewolucyjno-nacjonalistycznej działalności. Wszedłem do POW pod presją [...] niewyplenionych z mojej świadomości poglądów nacjonalistycznych”

Taką wymuszoną przez śledczych skruchę za domniemaną działalność w POW złożył Cezar Piotrowski, Polak, ur. 1905 r. w miasteczku Chmielnik na Ukrainie. Aresztowany w kwietniu 1938 r., po półrocznym śledztwie przyznał się do zarzucanych mu czynów. NKWD rozstrzelało go 14 października 1938 r. W toku postępowania rehabilitacyjnego stwierdzono, że złożone przez Piotrowskiego zeznania „wzbudzają wątpliwości co do ich prawdziwości z powodu zastosowanych wobec niego niewłaściwych metod śledczych”. Zrehabilitowany 6 lutego 1960 r.

STREFA EDUKACJI

Zwróć uwagę na...

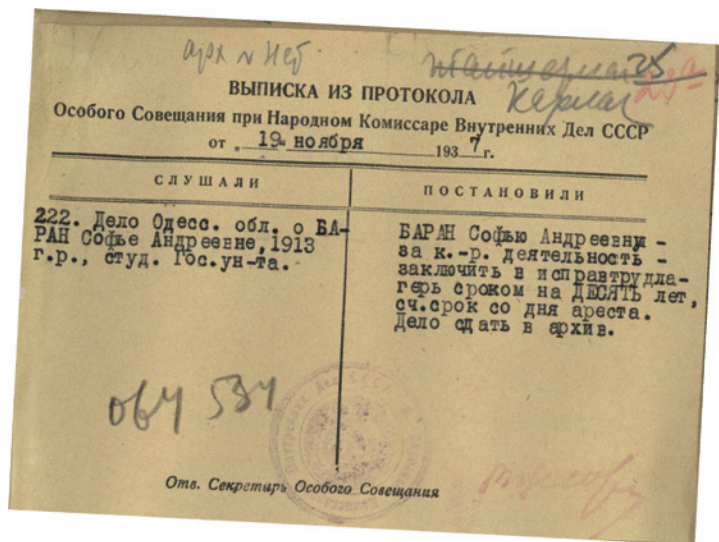
- ▶ zarzuty stawiane osobom aresztowanym przez NKWD;
 - ▶ sposoby udowadniania winy.
-
- ▶ Charakterystyczne dla Wielkiego Terroru w latach 1937–1938 było masowe stosowanie tortur w śledztwie.
 - ▶ W celu fałszowania akt, tworzenia najrozmaitszych rzekomych spisków i rozgałęzionych organizacji „szpiegowskich i dywersyjno-terrorystycznych” śledczy NKWD wymuszali na więźniach zeznania. Przyznanie się do winy było jedynym elementem mającym demaskować rzekomą wrogą działalność, ponieważ nie istniały żadne inne dowody na funkcjonowanie wszystkich tych fikcyjnych organizacji.
 - ▶ Tortury były oficjalnie usankcjonowane i rekomendowane jako metoda prowadzenia śledztwa (N. Pietrow, *Operacja polska w kontekście Wielkiego Terroru lat 1937–1938*).

WYROKI

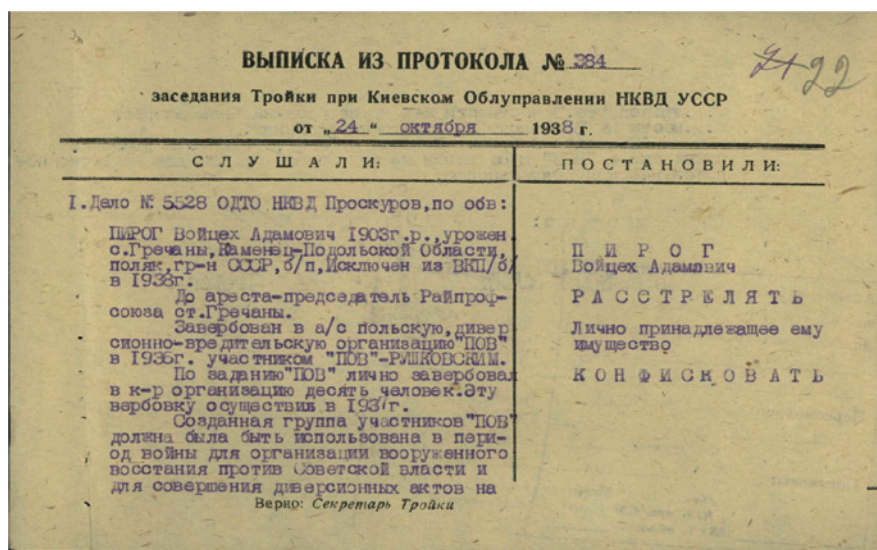

▲ Inscenizacja rozstrzelania. Zdjęcie współczesne.
Fot. C. Pomykało, Grupa Rekonstrukcyjno-Filmowa Bemowo.

Rozkaz NKWD nr 00485 przewidywał dwie kategorie kar: pierwszą – rozstrzelanie, drugą – obóz pracy lub pobyt w więzieniu na okres od 5 do 10 lat. Szacuje się, że 80% oskarżonych zostało skazanych na śmierć. Przewidziany rozkazem trzymiesięczny termin zakończenia operacji polskiej okazał się niemożliwy do dotrzymania wobec ogromnej liczby aresztowanych w represjach Wielkiego Terroru i całkowitego paraliżu struktur państwa. Ostatecznie operacja polska trwała 14 miesięcy.

Wyroki NKWD skazujące Polaków na obóz pracy lub rozstrzelanie.
Fot. Państwowe Archiwum Obwodowe w Odessie – zdjęcie górne;
Państwowe Archiwum Obwodowe w Chmielnickim – zdjęcie dolne.

STREFA EDUKACJI

Zwróć uwagę na...

- ▶ procent osób skazanych na śmierć w ramach operacji polskiej NKWD;
- ▶ zidentyfikowane miejsca ukrycia zwłok ofiar operacji polskiej NKWD.

Czy wiesz, że...

- ▶ Według rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r. aresztowaniu podlegali: wykryci podczas śledztwa i do tamtej pory nieodnalezieni działacze Polskiej Organizacji Wojskowej, wszyscy polscy jeńcy wojenni, którzy pozostali w ZSRS po wojnie polsko-bolszewickiej, emigranci z Polski, także emigranci polityczni, byli członkowie PPS oraz innych polskich antysowieckich partii politycznych, działacze oraz urzędnicy z polskich rejonów narodowych (w rozkazie pada określenie: najaktywniejsza część lokalnego antysowieckiego elementu nacjonalistycznego z polskich rejonów narodowych).

LOSZY OFIAR

ZOFIA WITKOWSKA-LANDA

„Być Polakiem w ZSRS w czasie Wielkiego Terroru to to samo, co być Żydem w III Rzeszy”

Helena Trybel, Polka, świadek ludobójstwa, matka Jurija Jechanurowa, premiera Ukrainy w latach 2005–2006.

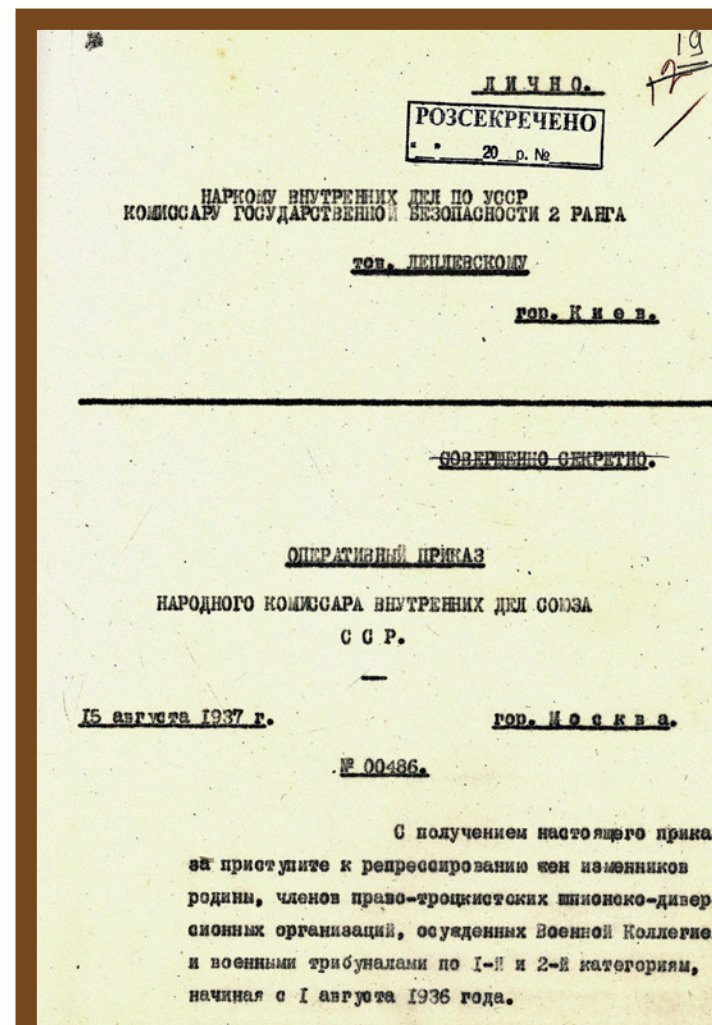
Zofia Witkowska-Landa, ur. 31 marca 1895 r. w Żyrardowie, gospodyni domowa. Aresztowana 2 marca 1937 r., oskarżona o „udział w kontrewolucyjnej organizacji terrorystycznej”, rozstrzelana 2 września 1937 r. Fot. Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.

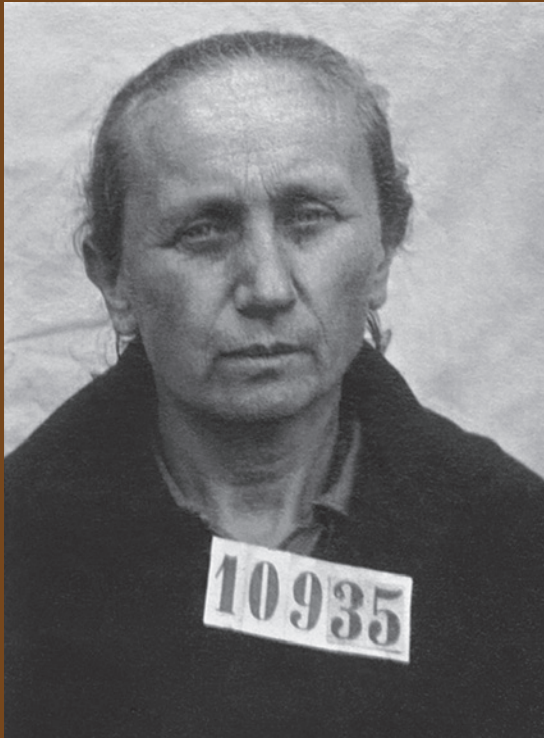
ROZKAZ NR 00486

▲ Inscenizacja aresztowania. Zdjęcie współczesne.
Fot. C. Pomykało, Grupa Rekonstrukcyjno-Filmowa Bemowo.

W dniu 15 sierpnia 1937 r. został wydany przez Nikołaja Jeżowa, szefa NKWD, rozkaz operacyjny nr 00486, który dotyczył represjonowania „członków rodzin zdrajców ojczyzny”. Kobiety zasądzały kary 5–8 lat łagru lub zesłania. Dzieci odbierano, wysyłano do sierocińców, zmieniano im nazwiska i poddawano brutalnej reedukacji. W ośrodkach tych panowały głód, choroby i przemoc skutkujące ogromną śmiertelnością. Odebrane rodzinom dzieci popełniały samobójstwa.

▲ Pierwsza strona rozkazu operacyjnego nr 00486. Kobiety – ofiary rozkazu – odbywały wyroki w zwykłych łagrach, ale stworzono też dla nich specjalny obóz pracy, potocznie zwany AŁŻIR – Akmoliński Łagier Żon Zdrajców Ojczyzny w Kazachstanie. Dla dzieci utworzono zaś dziecięcy system GUŁag, począwszy od żłobków i przedszkoli, przez kolonie pracy aż po łagry. Fot. domena publiczna.

◀ *Maria Tokarska,*
zesłana 28 sierpnia 1938 r. na pięć lat
do Kazachstanu jako „element społecznie niebezpieczny”.
Fot. Państwowe Archiwum
Obwodowe w Odessie.

▶ *Maria Reus,*
zesłana 8 czerwca 1938 r. na trzy
lata do Kazachstanu jako „element
społecznie niebezpieczny”.
Fot. Państwowe Archiwum
Obwodowe w Chmielnickim.

STREFA EDUKACJI

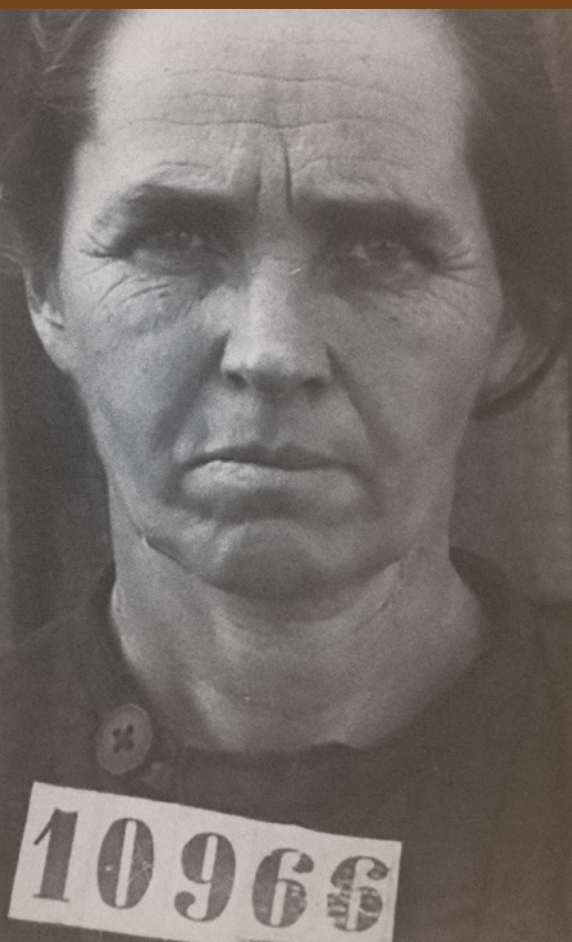
Zwróć uwagę na...

- ▶ jakiej kategorii osób dotyczył rozkaz NKWD nr 00486;
- ▶ jakiego rodzaju kary groziły osobom aresztowanym na podstawie rozkazu nr 00486.

LOSZY OFIAR *Новаковського*

KAZIMIERA NOWAKOWSKA

▼ Zdjęcie sygnalityczne Kazimieri Nowakowskiej.
Fot. Państwowe Archiwum Obwodowe w Odessie.

**„Jeszcze raz mówię, że o kontrrewolucyjnej działalności
mojego męża nic nie wiem. W mojej obecności jakichkolwiek
kontrrewolucyjnych rozmów nie było”**

Tak podczas przesłuchania broniła się przed niesprawiedliwymi oskarżeniami Kazimiera Nowakowska, Polka, urodzona w 1889 r., zamieszkała w mieście Kotowsk na Ukrainie. Zarzucono jej „niedoniesienie o popełnieniu przestępstwa” przez męża. Została skazana na mocy rozkazu 00486 na pięć lat zsyłki do Kazachstanu. Zrehabilitowana w 1957 r. z powodu „braku znamion przestępstwa”.

ZAKOŃCZENIE OPERACJI POLSKIEJ NKWD

▲ Polscy zesłańcy w mołotowskim sowchozie w Kazachstanie, maj 1940 r.
Fot. Ośrodek Karta.

Operacja polska NKWD i inne masowe operacje Wielkiego Terroru zakończyły się 26 listopada 1938 r. na mocy rozkazu operacyjnego nr 00762 nowego szefa NKWD Ławrientija Berii. Oficjalną przyczyną wstrzymania ludobójstwa były „poważne nieprawidłowości i wypaczenia w pracy organów NKWD”. Rzeczywistym powodem było osiągnięcie celów: zniszczenie więzi społecznych, sparaliżowanie kraju strachem, wymiana kadr oraz chaos i niewydolność państwa spowodowane spiętrzeniem operacji. Dla Polaków koniec Wielkiego Terroru nie był jednak kresem prześladowań.

▲ Kolejnymi represjami były deportacje z Kresów Wschodnich w głąb ZSRS w latach 1940–1941, zbrodnia katyńska... Na zdjęciu rzeczy zamordowanych polskich oficerów, wydobyte przez Niemców w 1943 r.
Fot. Muzeum Katyńskie. Oddział Martyrologiczny Muzeum Wojska Polskiego.

STREFA EDUKACJI

Zwróć uwagę na...

- ▶ datę zakończenia masowych operacji w ZSRS;
- ▶ daty kolejnych represji wobec Polaków w ZSRS;
- ▶ przyczyny zakończenia represji w 1938 r.

Czy wiesz, że...

- ▶ W ostatniej fazie operacji polskiej NKWD – od 17 września do 17 listopada 1938 r. – wyroki nie musiały być zatwierdzane w Moskwie i były wykonywane natychmiast po wydaniu.

MIEJSCA PAMIĘCI

▲ Krzyż pamiątkowy na uroczysku Sandarmoch niedaleko miasta Miedwieżegorsk w Republice Karelii w Rosji został poświęcony katolikom – więźniom solowieckim. Fot. Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Petersburgu.

Z każdym rokiem poszerza się wiedza o miejscach ukrycia zwłok ofiar Wielkiego Terroru, w tym operacji polskiej. Na terenach byłego ZSRS znajduje się wiele miejsc pamięci, m.in. w Kuropatach, Moskwie, Petersburgu, Tomsku, Irkucku, regionie Karelii, Kijowie, Chmielnickim, Kamieńcu Podolskim i Kazachstanie. Powstają kolejne tablice, pomniki i mogiły upamiętniające los represjonowanych.

▲ Tablica upamiętniająca ofiary operacji polskiej NKWD ufundowana przez IPN i odsłonięta w 2018 r. Plac o. Adama Studzińskiego w Krakowie. Fot. Paweł Zechenter.

▲ Pomnik ofiar represji stalinowskich na Cmentarzu Polskim w Barze (Ukraina).
Fot. Sergiusz Kazimierzuk.

OPERACJA POLSKA NKWD W LICZBACH

► Pomnik łagienika. Narodowy Rezerwat Historyczno-Memorialny „Groby Bykowniańskie” w Kijowie-Bykowni.
Fot. Piotr Życieński.

ZGODNIE Z OBECNYM STANEM BADAŃ W RAMACH OPERACJI POLSKIEJ

NKWD ARESZTOWAŁO
GO NAJMNIEJ **143 TYS. OSÓB**

SPOŚRÓD NICH
SKAZANO PONAD **111 TYS. NA KARĘ ŚMIERCI**

ZESŁANO DO ŁAGRÓW
OKOŁO **30 TYS. POLAKÓW**

W LATACH 30. XX W.
REPRESJONOWANO
W ZSRS **240–280 TYS. POLAKÓW**

W TYM **200–250 TYS.**

ZOSTAŁO ROZSTRZELANYCH LUB ZAKATOWANYCH NA ŚMIERĆ, ZMARŁO PODCZAS PRZESIEDLEŃ, W ŁAGRACH ORAZ W TRAKCIE AKCJI PACYFIKACYJNYCH, SZCZEGÓLNIE NA TERENACH PRZYGRANICZNYCH. W RAMACH OPERACJI POLSKIEJ ZGINĘLI TAKŻE PRZEDSTAWICIELE INNYCH NARODOWOŚCI, M.IN. UKRAJŃCY, ROSJANIE, BIAŁORUSINI, ŻYDZI. POLACY ZAŚ TRACILI ŻYCIE W INNYCH REPRESJACH WIELKIEGO TERRORU. DO DZISIAJ NIEZNANE SĄ LICZBY REPRESJONOWANYCH KOBIET I DZIECI. SZACUJE SIĘ, ŻE BYŁO ICH KILKASET TYSIĘCY.

KALENDARIUM

1937

- 23–29 VI** – Informacja o wykryciu „spisku POW” podana w trakcie plenum KC WKP(b) przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa.
- 30 VII** – Rozkaz operacyjny nr 00447 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa w sprawie operacji represjonowania byłych kułaków, kryminalistów oraz innych elementów antysowieckich.
- 31 VII** – Likwidacja Polskiego Rejonu Narodowego im. Feliksa Dzierżyńskiego na Białorusi sowieckiej.
- 9 VIII** – Decyzja Biura Politycznego KC WKP(b) zatwierdzająca projekt rozkazu ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa o „likwidacji polskich grup dywersyjno-szpiegowskich i organizacji POW”.
- 11 VIII** – Podpisanie rozkazu nr 00485 przez Nikołaja Jeżowa, szefa NKWD; rozkaz był podstawą do rozpoczęcia operacji polskiej – masowych aresztowań Polaków na terenie ZSRR w latach 1937–1938.
- 15 VIII** – Rozkaz operacyjny nr 00486 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa dotyczący represjonowania członków rodzin zdrajców ojczyzny.

1938

- 11 II** – Rozkaz NKWD nr 0051 zabraniający zwalniania z łagrów osądzonych, którzy odbyli już wyrok związany z zarzutem szpiegostwa na rzecz Polski, i uciekinierów z Polski.
- 17 IX** – Rozkaz NKWD nr 00606 o powołaniu trójek specjalnych do rozpatrzenia spraw osób aresztowanych przed 1 sierpnia 1938 r. w ramach operacji polskiej i innych operacji narodowościowych.
- 17 XI** – Przyjęcie dyrektywy Biura Politycznego WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych o wstrzymaniu działania specjalnych organów sądowych i o zakończeniu masowych operacji.
- 26 XI** – Rozkaz NKWD nr 00762 kończący masowe operacje i zapowiadający powrót do „norm socjalistycznej praworządności”.

Moduł edukacyjny

Propozycja zadań dla ucznia

Zadanie nr 1

Dopasuj biogramy do nazwisk osób odpowiedzialnych za przeprowadzenie operacji polskiej NKWD.

A. Józef Stalin

B. Nikołaj Jeżow

C. Andriej Wyszynski

Od lipca 1935 r. prokurator generalny ZSRS, oskarżał w największych procesach politycznych. Zatwierdzał wyroki śmierci w okresie Wielkiego Terroru, w tym podczas operacji polskiej.	
Od 26 września 1936 do 25 listopada 1938 r. ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS (NKWD). Główny architekt i wykonawca polityki masowego terroru z lat 1937–1938. Wydał rozkaz nr 00485 dotyczący ludobójczej operacji polskiej NKWD.	
W okresie jego dyktatury represje w ZSRS doprowadziły do śmierci milionów osób. Tylko w latach 1937–1938 podczas Wielkiego Terroru zamordowano około 750 tys. ludzi, w tym co najmniej 111 091 w czasie operacji polskiej.	

Zadanie nr 2

Na podstawie biogramów umieszczonych na wystawie uzupełnij poniższą tabelę.

Imię i nazwisko	Rok urodzenia	Przyczyna aresztowania	Rodzaj represji

Zadanie nr 3

Podaj nazwy krajów oznaczonych na mapie, zaznacz wschodnią granicę II RP oraz polskie okręgi narodowościowe w ZSRS, wskaż największe skupiska ludności polskiej w ZSRS.

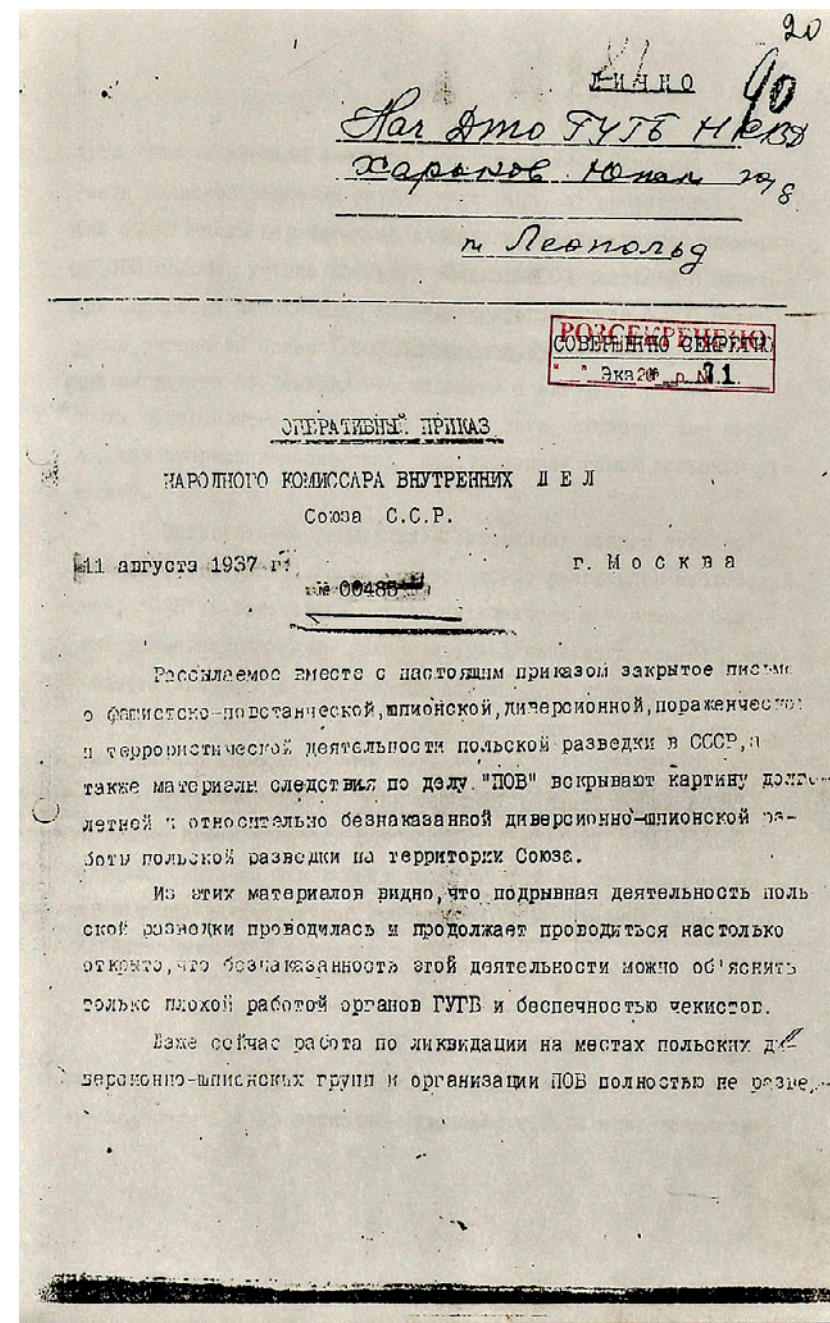
Zadanie nr 4

Na podstawie plasz wystawy oraz kalendarium uzupełnij poniższą tabelę, wpisując odpowiednie wydarzenia lub daty.

18 marca 1921 r.	
	Likwidacja Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego
	Ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaj Jeżow podpisał rozkaz operacyjny nr 00485
15 sierpnia 1937 r.	
26 listopada 1938 r.	

Zadanie nr 5

- Rozpoznaj i nazwij poniższy dokument.
- Kogo on dotyczył?
- Jakie miał konsekwencje?

Praca z tekstem źródłowym

Tekst źródłowy nr 1

11 sierpnia 1937, Moskwa. Rozkaz operacyjny nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa dotyczący operacji polskiej

[...]

Rozkazuję:

1. Rozpocząć 20 sierpnia 1937 r. szeroko zakrojoną operację mającą na celu całkowitą likwidację lokalnych organizacji POW i przede wszystkim ich dywersyjno-szpiegowskich i powstańców kadr w przemyśle, transporcie, sowchozach i kołchozach. Całą operację należy zakończyć w ciągu trzech miesięcy, tj. do 20 listopada 1937 r.

2. Aresztowaniu podlegają:

- wykryci podczas śledztwa i do tej pory nieodnalezieni działacze POW według załączanego spisu;
- wszyscy pozostali w ZSRS jeńcy wojenni z Wojska Polskiego;
- zbiegowcy z Polski, niezależnie od czasu ich przejścia do ZSRS;
- przybyli z Polski emigranci polityczni i osoby pochodzące z wymiany [więźniów] politycznych;
- byli członkowie PPS i innych polskich antysowieckich partii politycznych;
- najaktywniejsza część lokalnego antysowieckiego elementu nacjonalistycznego z polskich rejonów [narodowych].

3. Operację aresztowań przeprowadzić w dwóch fazach:

- w pierwszej kolejności podlegają aresztowaniu wymienione wyżej grupy ludzi pracujących w organach NKWD, w Armii Czerwonej, w zakładach zbrojeniowych, w innych fabrykach mających znaczenie dla obronności, w transporcie kolejowym, wodnym i powietrznym, w sektorze energetycznym zasilającym wszystkie przedsiębiorstwa przemysłowe, w zakładach gazownictwa i przemysłu naftowego;
- w drugiej kolejności podlegają aresztowaniu wszyscy pozostali, pracujący w przedsiębiorstwach przemysłowych niemających znaczenia dla obronności, w sowchozach, kołchozach i urzędach.

4. Jednocześnie z aresztowaniami należy rozpocząć śledztwo. Główny nacisk w śledztwie położyć na całkowite ujawnienie organizatorów i kierowników grup dywersyjnych w celu pełnego wykrycia sieci dywersyjnej.

Wszystkich występujących w zeznaniach szpiegów, szkodników i dywersantów natychmiast aresztować.

Do prac śledczych wydzielić specjalną grupę pracowników operacyjnych.

5. Wszystkich aresztowanych, w miarę ujawniania ich winy w trakcie śledztwa, należy podzielić na dwie kategorie:

- pierwsza kategoria – do której zaliczają się wszystkie szpiegowskie, dywersyjne, szkodnicze i powstańcze kadry wywiadu polskiego – podlegają rozstrzelaniu;
- druga kategoria – [ludzie] mniej aktywni, podlegający karze osadzenia w więzieniach i obozach na okres od 5 do 10 lat.

6. Co 10 dni sporządzać spisy [osób] zaliczonych w trakcie śledztwa do pierwszej i drugiej kategorii, z krótkim streszczeniem materiałów śledczych i agenturalnych opisujących stopień winy aresztowanego; [spisy] należy kierować w celu ostatecznego zatwierdzenia do NKWD ZSRS. [...]

Wyrok po zatwierdzeniu spisów przez NKWD i prokuratora Związku [Sowieckiego] wykonać natychmiast, tj. zasądzonych według pierwszej kategorii – rozstrzelać, a według drugiej – skierować do więzień i obozów zgodnie ze zleceniem NKWD ZSRS.

7. Wstrzymać uwalnianie z więzień i obozów skazanych za działania szpiegowskie na rzecz Polski ludzi, którym kończy się okres zasądzony wyrokiem. Materiał na każdego z nich przekazać do rozpatrzenia Kolegium Specjalnemu NKWD ZSRS.

8. Całą pracę związaną z rozbiciem POW i wszystkich pozostałych grup wywiadu polskiego umiejętnie i w sposób przemyślany wykorzystać do pozyskania nowej agentury na odcinku polskim.

Przy doborze agentury zwrócić szczególną uwagę na środki zabezpieczające organy NKWD przed przeniknięciem do [nich] podwójnych agentów wywiadu polskiego.

Spisy wyznaczonych do werbunku agentów z ich wyczerpującą charakterystyką kierować w celu zatwierdzenia do naczelnika GUGB NKWD tow. Frinowskiego.

9. O przebiegu operacji donosić telegraficznie co 5 dni, tj. 1., 5., 10., 15., 20., 25. i 30. dnia co miesiąc.

o[ryginał] p[odpisał]

Ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS

Generalny komisarz bezpieczeństwa państw[owego]

Jeżow

Za zgodność z oryginałem:

Sekretarz oper[acyjny] GUGB NKWD ZSRS

kombrig (-) Ulmer

Źródło: HDA SBU, f. 9, spr. 23, k. 20–24, uwierzytelniona kopia, mps.

- Na podstawie fragmentu powyższego rozkazu operacyjnego nr 00485 wskaż, kto podlegał aresztowaniu w ramach operacji polskiej NKWD.
- Jakie kategorie kar przewidziano dla aresztowanych w ramach operacji polskiej NKWD?
- Jakim celem miał służyć powyższy rozkaz?

Tekst źródłowy nr 2

15 sierpnia 1937 r. Rozkaz operacyjny nr 00486 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa dotyczący represjonowania członków rodzin zdrajców ojczyzny

Ścisłe tajne

Po otrzymaniu niniejszego rozkazu przystąpić do represjonowania zdrajców ojczyzny, członków prawicowo-troctkowskiej szpiegowsko-dywersyjnej organizacji, osądzonych przez kolegium wojskowe i wojenny trybunał pierwszej i drugiej instancji, począwszy od 1 sierpnia 1936 r.

[...]

3. Aresztowane zostają żony będące w prawnym lub faktycznym związku ze skazanym w momencie aresztowania. Aresztowane zostają żony, które w momencie aresztowania były rozwiedzione ze skazanymi, jednak:

a. brały udział w kontrrewolucyjnej działalności skazanych;

b. ukrywały skazanych;

c. wiedziały o kontrrewolucyjnej działalności skazanego, a jednak nie poinformowały o tym odpowiednich organów władzy.

5. Nie będą aresztowane:

a. kobiety w ciąży, żony skazanych karmiące piersią, mające ciężko i zakaźnie chore dzieci, kobiety w podeszłym wieku potrzebujące opieki. Zabrania się im opuszczać stałego miejsca zamieszkania oraz prowadzona jest stała obserwacja rodziny;

b. żony skazanych, które zdemaskowały swoich mężów i poinformowały o tym władzę oraz udostępniły dowody, które posłużyły jako podstawa do aresztowania.

6. Jednocześnie z aresztowaniem przeprowadzona zostaje dokładna rewizja. Podczas rewizji konfiskuje się: broń, amunicję, materiały wybuchowe i substancje chemiczne, ekwipunek wojskowy, różnorakie przybory (aparaty Szapiro, szkliwografy, maszyny do pisania itp.), literaturę kontrrewolucyjną, korespondencję, walutę zagraniczną, cenne metale w sztabkach, monety i biżuterię, dokumenty osobiste i papiery wartościowe.

7. Cały dobytek, który należy do aresztowanych, z wyjątkiem: niezbędnej bielizny, odzieży, obuwia i bielizny pościelowej, które aresztowani biorą ze sobą – konfiskować. Mieszkanie aresztowanych zaplombować.

W wypadku, kiedy razem z aresztowanymi mieszkają ich pełnoletnie dzieci, rodzice i inni krewni, oprócz rzeczy osobistych należy zostawić: przestrzeń mieszkaniową, meble i sprzęt domowy aresztowanych.

8. Po aresztowaniu i rewizji żony skazanych są odwożone do więzień. W tym też czasie i w porządku wskazanym niżej wywożone są też dzieci.

Porządek załatwiania spraw

9. W stosunku do każdej aresztowanej [żony] i każdego niebezpiecznego społecznie dziecka od 15. roku życia wszczyna się postępowanie śledcze, w skład którego – oprócz wyżej wspomnianych dokumentów – wchodzi zaświadczenia i krótkie końcowe oskarżenie.

10. Akta śledztwa kieruje się do rozpatrzenia Specjalnej Komisji NKWD ZSRS.

Nie wysyłać [pocztą] akt śledztwa w sprawie aresztowanych do przewodniczących oddziałów NKWD Krajów Dalekowschodniego i Krasnojarskiego i Okręgu Wschodniosyberyjskiego. Zamiast wysyłki pocztowej przesyłać drogą telegraficzną ogólne informacje o rodzinach skazanych, które to informacje będą rozpatrywane przez Specjalną Komisję. Ostateczną decyzję o każdej rodzinie, z jednoczesnym wskazaniem miejsca uwięzienia (obozu), przekazywać komendantom wymienionych UNKWD, także drogą telegraficzną.

Rozpatrywanie spraw i wyroki

11. Specjalna Komisja rozpatruje sprawy żon i dzieci od 15. roku życia skazanych zdrajców ojczyzny, które są niebezpieczne społecznie i zdolne do działalności antysowieckiej.

12. Żony zdrajców ojczyzny zostają skazane, w zależności od tego, jak bardzo są społecznie niebezpieczne, na minimum 5–8 lat obozu.

13. Niebezpieczne społecznie dzieci skazanych, w zależności od wieku, stopnia niebezpieczeństwa i możliwości poprawy, zostają uwięzione w obozach albo koloniach pracy NKWD lub w domach dziecka o specjalnym reżimie prowadzonych przez Ludowe Komisariaty Oświaty republik.

14. O wyrokach Specjalnej Komisji informuje się, w celu ich wykonania, drogą telegraficzną ludowych komisarzy republikańskich NKWD krajów i okręgów.

15. Akta śledcze oddaje się do archiwum NKWD ZSRS.

Porządek wykonywania wyroków

16. Skazane przez Specjalną Komisję żony zdrajców ojczyzny kierować w celu odbycia kary do specjalnego oddziału temnikowskiego obozu pracy, według indywidualnych poleceń Gułagu NKWD ZSRS. Skierowania do obozów następują według dotychczasowego porządku.

17. Oskarżone żony zdrajców ojczyzny, które nie zostały aresztowane z powodu choroby i chorych dzieci, po wyzdrowieniu należy aresztować i skierować do obozu. Żony zdrajców ojczyzny, które karmią piersią, po wydaniu wyroku bezzwłocznie należy aresztować i skierować bezpośrednio do obozu. Tak też należy postępować z żonami skazanych, które są w podeszłym wieku.

18. Niebezpieczne społecznie dzieci skazanych będą kierowane do obozów, kolonii pracy NKWD lub do domów dziecka o specjalnym reżimie według indywidualnych poleceń Gułagu NKWD dla pierwszej i drugiej grupy i AHU [zarząd administracyjno-gospodarczy – przyp. red.] NKWD ZSRS dla trzeciej grupy.

Rozlokowanie dzieci skazanych

19. Wszystkie dzieci sieroty po wydaniu wyroku skierować:

a. dzieci w wieku od 1–1,5 roku do pełnych 3 lat do domów dziecka i żłobków Ludowych Komisariatów Zdrowia republik w stałych miejscach zamieszkania;

b. dzieci w wieku od 3 do 15 lat do domów dziecka Ludowych Komisariatów Oświaty innych republik, krajów i okręgów (zgodnie z ustaloną dyslokacją), z wyjątkiem Moskwy, Leningradu, Kijowa, Tbilisi, Mińska, miast portowych i pogranicznych.

20. Każdy przypadek dzieci powyżej 1,5 roku życia rozstrzygać indywidualnie.

W zależności od wieku, możliwości utrzymania się z pracy lub możliwości zamieszkania pod opieką krewnych takie dzieci mogą być:

a. skierowane do domów dziecka Ludowych Komisariatów Oświaty republik zgodnie z punktem 19b;

b. skierowane do innych republik, krajów i okręgów (z wyjątkiem wyżej wymienionych miast) do pracy lub [w celu] kontynuacji nauki.

21. Dzieci karmione piersią są kierowane razem ze skazanymi matkami do obozów, skąd po osiągnięciu 1–1,5 roku są przenoszone do domów dziecka i żłobków Ludowych Komisariatów Zdrowia republik.

22. Dzieci w wieku od 3 do 15 lat utrzymuje państwo.

23. W wypadku, gdy krewni (nierepresjonowani) zechcą zabrać pozostałe sieroty na utrzymanie, nie sprzeciwiać się temu.

Źródło: Rozkaz operacyjny ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa nr 00486 z 15 sierpnia 1937 r., Moskwa [w:] Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010.

Na podstawie fragmentu powyższego rozkazu operacyjnego nr 00486 wskaż:

- Jaki los czekał żony oraz dzieci osób aresztowanych w ramach operacji polskiej NKWD?
- Na jakie kategorie podzielono dzieci zdrajców ojczyzny?
- Co miało się stać z dobytkiem aresztowanych osób?

Tekst źródłowy nr 3

Helena Trybel, jedna z ofiar represji stalinowskich

Pewnego dnia jesienią 1937 r. ojciec przyszedł z pracy niesamowicie zmartwiony. Zebrał całą zamieszkałą na byłej Marchlewszczyźnie wielką rodzinę i powiedział: „Od dziś nie jesteśmy więcej Polakami, jak chcemy żyć, musimy przestać mówić po polsku”.

Źródło: Fragment rozmowy z Heleną Trybel przeprowadzonej przez Nikołaja Iwanowa w 2007 r.

Tekst źródłowy nr 4

Hieronim Pawicki (ur. 1925 r.) ze wsi Zapruda w rejonie emilczyńskim obwodu żytomierskiego na Ukrainie

W 1937 r. mój ojciec został aresztowany i uznany za wroga naroda. Oskarżono go, że chciał w wiosce wywołać bunt przeciwko władzy sowieckiej. Początkowo ojciec był więziony w Emilczynie. Matka usiłowała dowiedzieć się, co się z nim stało, ale niewiele jej powiedziano. Dowiedziała się tylko, że był okrutnie torturowany. Później wszelkie informacje o nim się urwały. Nie wiadomo, czy został zakatowany na śmierć czy rozstrzelany. Ja, od momentu aresztowania ojca, już nigdy go nie widziałem. Po jakimś czasie pod nasz dom podjechał czornyj woron [czarny kruk – potoczna nazwa sowieckiej karetki więziennej]. Mamę zapakowano do niego razem z nami i zawieziono do Emilczyna. Tu mamę jako żonę „wroga ludu”, która nie doniosła na niego i nie uprzedziła władz, że przygotowuje on bunt, aresztowano. Wraz z nią osadzono w więzieniu także mojego najstarszego brata Janka, który miał wówczas 16 lat i w świetle sowieckiego prawa mógł odpowiadać jako dorosły. Mnie, który miałem wtedy 12 lat, siostrę Anastazję, mającą 14 lat, i czteroletnią siostrę Kazię umieszczono w domu dziecka. Brat Józef zmarł wcześniej, a Władysława zabrano nie wiadomo gdzie. Matka nigdy już więcej go nie zobaczyła. Początkowo mieszkaliśmy z rodzeństwem w domu dziecka w Emilczynie, ale po kilku miesiącach wywieziono nas do domu dziecka w obwodzie czernihowskim. Brat Jan w więzieniu podpisał sowieckie obywatelstwo. Zwolniono go, wrócił do rodzinnego domu i pozwolono mu opiekować się siostrą Anastazją, która mogła opuścić dom dziecka. Mnie i siostrę Kazimierę umieszczono w różnych domach dziecka i nic o sobie nie wiedzieliśmy.

Źródło: Relacja nr 8 spisana w Trutnowie na Warmii 22 października 2010 r. przez Tomasza Sommera [w:] Dzieci operacji polskiej mówią. 45 relacji świadków sowieckiego ludobójstwa z lat 1937–1938, oprac. T. Sommer, Warszawa 2013, s. 92–93.

Tekst źródłowy nr 5

Jarosław Rafalski

Ojciec był organizatorem i założycielem kołchozu Krasnoje Znamia. Siostra Rafała ukończyła polskie technikum w Białej Cerkwi i została nauczycielką nauczania początkowego we wsi Leonówka, ługińskiego rejonu, w obwodzie żytomierskim. W 1933 r. pozamykano szkoły polskie, Rafała została bez pracy. Młodsze siostry zdążyły ukończyć siódmą klasę – oprócz Jadwigi, którą przeniesiono po piątej klasie do ukraińskiej szkoły, zaś Anielę po trzeciej. Mnie od razu posłano do szkoły ukraińskiej. W 1937 r. rozpoczęły się aresztowania Polaków. Prawie wszystkich Zalizowskich (braci mojej mamy i ojca), oprócz najstarszego Jana i Dionizego, aresztowano i wkrótce rozstrzelano jako wrogów ludu. Ojciec był przekonany, że fala represji go nie doścignie: był pierwszym organizatorem kołchozów, zaakceptował władzę radziecką. Donos nauczyciela ze szkoły ukraińskiej i sąsiada zadecydował o jego życiu i w noc[ny] z 30 kwietnia na 1 maja 1938 r., o godzinie 3 nad ranem, pod dom przyjechała czarna buda. Po trzygodzinnym przetrząsaniu pomieszczeń nastąpiło aresztowanie. Wychodząc z domu, ojciec powiedział: „To nieporozumienie, wkrótce wrócę, nie będę się nawet żegnać z wami...”. Więcej go nie zobaczyliśmy. Został rozstrzelany w moje dziesiąte urodziny, w nocy z 3 na 4 czerwca 1938 r. Po trzech miesiącach do rejonowego KGB zabrała czarna buda moją mamę. Wróciła nad ranem, cała w siniakach i posiwiata. Kazano jej w ciągu dwudziestu czterech godzin zostawić rodzinę i wyjechać z obwodu żytomierskiego. Nie powiedziała nam o tym, tylko płakała dwie doby, przy tym nie jadła i nie piła.

Źródło: „To nieporozumienie, ja wkrótce wrócę” [w:] Polacy w Sankt Petersburgu, materiały zebrana i opracowała T. Konopielko, Lublin 2011, s. 178–179.

Tekst źródłowy nr 6

13 sierpnia 1937 r. doszło do pierwszych aresztowań w Białymstoku [wieś na terenie Syberii, położona w obwodzie tomskim, wieś została założona przez osadników polskich na przełomie XIX i XX w. – red.]. Nieoczekiwanie w gronie aresztowanych pojawili się także ludzie posłuszni władzy, jeszcze wczoraj sami gromko pomstujący przeciwko „wrogom narodu” na zebraniach kołchozowych w radzie wiejskiej. Wśród aresztowanych byli dyrektor szkoły Piotr Czerwony, przewodniczący rady kołchozu Wasyl Daszczuk, nauczyciel Paweł Borysowiec, kierownik działu gospodarczego Mikołaj Karelin i dwóch kołchoźników: brygadzysta Feliks Michnia i siedemdziesięcioletni starsuszek Feliks Jocz. Syn Czerwonego, Włodzimierz, który wtedy miał dziewięć lat, tak to wspomina:

„Ojca aresztowano wczesnym rankiem. Przeprowadzono rewizję, która skończyła się przed obiadem. Zabrali dwie strzelby, nóż myśliwski, mnóstwo książek, korespondencję ojca z jego rodzicami i siostrą z Polski. Siostra ojca, mieszkająca w Nowogródku w Polsce, wysłała za mąż za oficera straży pożarnej i przysłała nam swoją ślubną fotografię na pamiątkę. I to zdjęcie zabrano dla wykazania związków ojca z polskimi oficerami... Tatę zabrano i więcej go nie zobaczyliśmy. Przez długi czas nic nie wiedzieliśmy o nim.

Jedynie późną jesienią przyjechał do nas funkcjonariusz rejonowego NKWD Kiperwas i przekazał mamie liścik od ojca. Ten funkcjonariusz był znany naszej rodzinie, wiele razy do momentu aresztu ojca zatrzymywał się u nas w domu i ojciec zapraszał go na obiady. Kiedy przywiózł te kilka zapisanych słów, mama ubłagała go, żeby opowiedział coś więcej o losie ojca. Kiperwas mówił, że tatę oszczędzono i będą go wywozić do łagrów na północy kraju, dlatego potrzebne mu są ciepłe rzeczy”.

Źródło: W. Haniewicz, *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, tłum. A. Hlebowicz, Pelplin 2008, s. 61–62.

Na podstawie powyższych tekstów źródłowych numer od 3 do 6 (fragmenty wspomnień) opowiedz:

- Jakie formy represji stosowano i jakie zarzuty stawiano członkom rodzin osób aresztowanych w ramach operacji polskiej NKWD?
- Dlaczego zdecydowano się na represje wobec członków rodzin osób aresztowanych w ramach operacji polskiej NKWD?

Tematy esejów

1. Dlaczego twoim zdaniem władze sowieckie zdecydowały się na represje wobec mniejszości polskiej w Związku Sowieckim?
2. Na podstawie materiałów źródłowych oraz tekstów wystawy i materiałów wyszukiwanych samodzielnie opisz mechanizmy terroru sowieckiego w ramach operacji polskiej NKWD w latach 1937–1938.
3. Operacja polska NKWD na tle pozostałych zbrodni systemu komunistycznego.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

Haniewicz W., *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, tłum. A. Hlebowicz, Pelplin 2008.

Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska”, 1937–1938*, Kraków 2014.

„Operacja polska” NKWD 1937–1938. *Losy Polaków w Rosji bolszewickiej i w ZSRS do 1939 roku*, Kraków–Warszawa 2017.

Sommer T., *Dzieci operacji polskiej mówią*, Warszawa 2013.

Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014.

Wielki terror. Operacja polska 1937–1938, Warszawa–Kijów 2010.

Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków, wstęp M. Majewski i in., wybór i red. nauk. D. Alawerdaszwili i in., Warszawa–Tbilisi 2016.

Zechenter A., *Zagłada Polaków w Związku Sowieckim. Od przewrotu bolszewickiego do operacji polskiej*, Warszawa 2019.

POLECAMY

Do pobrania z internetu:

- portal internetowy IPN i CPRDiP: <https://operacja-polska.pl>
- wystawa elementarna „Operacja polska NKWD 1937–1938” (do pobrania: <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/wystawy/wystawy-elementarne/100818,Operacja-polskaquot-NKWD-19371938.html>)
- broszura IPN *Operacja antypolska 1937–1938* (do pobrania: <https://operacja-polska.pl/nkw/edukacja/materialy-do-pobrania/693,Operacja-antypolska-19371938-broszura-edukacyjna.html>)
- film *Rozstrzelać Polaków* do obejrzenia na portalu Operacja polska NKWD (<https://operacja-polska.pl/nkw/video/filmy/1738,Rozstrzelac-Polakow-scen-Tomasz-Sommer-rez-Miroslaw-Majeran.html>)

Wystawy:

- Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938 – wystawa plenerowa w wersji polsko-ukraińskiej
- Ofiary zbrodni. Operacja antypolska NKWD 1937–1938 – wystawa do wnętrza

KONTAKT

Biuro Edukacji Narodowej IPN

ul. J. Kurtyki 1, 02-676 Warszawa, tel. (22) 581 88 70,
e-mail: Monika.Swierszcz@ipn.gov.pl

Wypożyczenie wystaw: tel. (22) 581 86 74,

e-mail: sergiusz.kazimierczuk@ipn.gov.pl

Przystanek Historia – Centrum Edukacyjne IPN im. Janusza Kurtyki w Warszawie

ul. Marszałkowska 21/25, tel. (22) 576 30 04,
e-mail: tomasz.morawski@ipn.gov.pl

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

1920 1940 1980